

ПЕРШІ ЗАМІСЬКІ ЦВИНТАРІ У ЛЬВОВІ: ВИНИКНЕННЯ, РОЗВИТОК І ЗАНЕПАД (друга половина XVII — початок XX ст.)

Христина Харчук

*старший викладач Львівського національного аграрного університету,
канд. архітектури*

Про перші заміські цвинтарі Львова другої половини XVII ст., які після декретів 1783 р. австрійського імператора Йосифа II отримали статус міських і належать до незбережених пам'яток історико-меморіальної та культурної спадщини західного регіону України.

Ключові слова: *цвинтар, поховання, гробівець, пам'ятка, культурна спадщина.*

The article investigates the first suburban city cemetery, formed in the second half of the 17th century, that after the decree in 1783 the Austrian Emperor Joseph II received city status. This article addresses the question of first suburban cemetery, formed in the second half of the 17th century, that after the decree in 1783 the Austrian Emperor Joseph II received city status. In our time the cemetery is preserved and so are unsaved memorial monuments and cultural heritage of western Ukraine.

Keywords: *cemetery, burial, crypt, monument, cultural legacy.*

О первых загородных кладбищах во Львове второй половины XVII в., которые после декретов 1783 г. австрийского императора Иосифа II получили статус городских и принадлежат к несохранным памятникам историко-мемориального и культурного наследия западного региона Украины.

Ключевые слова: *кладбище, захоронение, склеп, памятник, культурное наследие.*

Після першого поділу Польщі (1772 р.) Галичина увійшла до складу Австрійської імперії, а Львів, відповідно, став адміністративним центром новоствореної провінції. Уявлення про загальний вигляд давнього Львова дає пластикна панорама Януша Вітвіцького [19], створена у 1929–1946 рр. На ній місто зображено у панцирі середньовічних мурів і башт, оточених зеленню садів і лісів, посеред яких виринають дахи і вежі монастирських костелів, які,

за словами австрійського державного службовця, видавця та редактора Франца Краттера, «...обороняли Львів перед вторгненням злих духів» [1, с. 102]. Імператор Йосиф II, вражений великою кількістю церков, костелів, монастирів і чорного одягу ченців, назвав Львів «містом чорних круків».

Сім кладовищ, скупчених навколо храмів середмістя на 36 гектарах, разом із щоденними побутовими відходами створювали нестерпну атмосферу. У болоті, смітті й фекаліях тонула бруківка міських вулиць, навкруги панували руїна та запустіння. Як твердить статистика, впродовж перших п'яти століть існування Львова у місті було зафіксовано 51 епідемію [6, с. 72]. Давні фортифікаційні укріплення Львова вже в середині XVIII ст. остаточно втратили своє оборонне значення і через поганий стан збереження почали перетворюватися на звалища каміння та цегли. Рови, які також давно не використовувалися, заповнилися сміттям.

Йосиф II, вихований у дусі «освіченого абсолютизму», вирішив кардинально змінити ситуацію і вжив рішучих заходів. 11 грудня 1783 р. у віденській Надвірній канцелярії вийшов імператорський декрет, в якому наказувалося ліквідувати всі цвинтарі при храмах, натомість магістратам усіх австрійських провінцій упродовж чотирьох тижнів повелівалося виділити за містом спеціальні ділянки для цвинтарів. Цей декрет опублікувало Галицьке намісництво 21 січня 1784 р., однак через чотири тижні жодних заміських цвинтарів не почали облаштовувати, а померлих і надалі ховали навколо святинь. Тоді 9 вересня 1784 р. вийшов другий імператорський декрет, згідно з яким для порушників встановили відповідні покарання. Незважаючи на це, справа облаштування заміських цвинтарів тягнулася у Львові ще кілька років [8, с. 223; 10, с. 17-18].

Наприкінці XVIII ст. зі зростанням міста цвинтарі при храмах стали затісними, тим більше що права індивідуального поховання домагалися щораз ширші кола суспільства. Висока смертність також спричинилася до того, що забракло місця для поховань при святинях. З ліквідацією оборонних укріплень у кінці XVIII — на початку XIX ст. територія середньовічного Львова почала розширюватися. Колишні передмістя злилися з містом, утворивши площу в 31,9 квадратного кілометра. Місто поділили на п'ять дільниць: I — Галицьку, II — Краківську, III — Жовківську, IV — Личаківську, V — Середмістя. Тоді, згідно з рішеннями магістрату м. Львова,

виникли перші позаміські цвинтарі. Для нових поховань магістрат виділив нові площі — для кожної ділянки міста відповідно. Галицька ділянка отримала Стрийський цвинтар, початково розташований в околицях теперішнього головного входу в Стрийський парк з вул. І. Франка. Краківська ділянка мала ховати померлих на Городоцькому цвинтарі, розміщеному у верхній частині теперішньої вул. Ю. Федьковича. Жовківській ділянці виділено цвинтар на Підзамчі, названий «Папарівкою», — від прізвища колишнього власника цих ґрунтів. Личаківська ділянка і Середмістя отримали для поховань площу за церквою Петра і Павла, де ще у XVI ст. містився моровий цвинтар, названий пізніше Личаківським.

Внаслідок касаційних реформ Йосифа II у Львові було знесено 27 католицьких костелів та монастирів, 7 церков і 3 костели вірменського обряду, більшість із яких замінені на урядові установи, казарми та тюрми [1, с. 102]. Впродовж усього XIX ст. каравани підвод перевозили останки з ліквідованих кладовищ і випорожнених крипт сакральних будівель на новоутворені цвинтарі. Наприкінці XIX ст., з подальшим зростанням території Львова, настали докорінні зміни в його адміністративному поділі. До п'яти ділянок, на які поділялося місто раніше, додалася шоста — Новий Світ*, яка також потребувала цвинтаря для поховань.

Найдавнішим львівським заміським кладовищем був цвинтар на *Папарівці*, або *Жовківський* (друга назва походить від Жовківського передмістя, на якому цей цвинтар містився). Він, як і Стрийський цвинтар, виник за межами міста під час пошесті за часів польського короля Яна Казимира (1648–1668). «Чорна смерть» косила людей покотом — у середмісті забракло місця для поховань. Тоді заможна грецько-італійська родина Папарів виділила зі свого маєтку частину ґрунту і подарувала місту під цвинтар. Тут почали ховати померлих від чуми, самогубців та дуелянтів [13].

Цвинтар на Папарівці містився з північного боку підніжжя гори Високого замку, між сучасними вулицями Замковою та Папарівка.

* Новий світ (Байки, На Байках) — ділянка Львова, яка почала забудовуватися у 1890-х рр. Тепер це місцевість Франківського району Львова, яка межує від півдня з залізничною колією на Кульпаркові, із заходу обмежена вулицями Антоновича та Героїв УПА, зі сходу — Княгині Ольги та Сахарова, з півночі — Бандери.

Від інших замиських цвинтарів Папарівка відрізнялася своїм оточенням. По сусідству з Жовківським цвинтарем, у затишному буковому гаю стояли василіянський монастир і церква Івана Богослова, які заснував у 1640 р. львівський міщанин Симеон Содома. Перша дерев'яна церква і монастир постраждали під час облоги Львова 1648 р. Наступного року церкву відновив о. Паісій, монах цього монастиря. Згодом, у 1679 р., Святобогословське братство розібрало дерев'яну і поставило нову церкву з тесаного каменю. Монастирські келії, які прилягали до неї, залишилися дерев'яними. Біля церкви містилося кладовище. Монастир, церква і цвинтар стояли на невисокому пагорбі, оточеному мурованою огорожею [2, с. 145]. Нижче від монастиря було збудовано дворик з фільварком, що належав родині міських патриціїв Папарів. У 1736 р. Костянтин Папара, підचाший подільський, член Ставропігійського братства, подарував монастиреві поле, яке з ним межувало [2, с. 145]. Деякі львівські дослідники плутають Папарівський цвинтар і цвинтар давньої церкви Івана Богослова. Цвинтар на Папарівці, хоч і містився поруч, але був заснований значно раніше (близько 1660 р.) [7, с. 15, 18].

Після декрету 1783 р., коли імператор Йосиф II ліквідував у середмісті цвинтарі при храмах, Папарівка набула статусу міського цвинтаря [13]. Розташований унизу, при вул. Жовківській (тепер — вул. Б. Хмельницького), цвинтар підносився на південь і горбистою поверхнею спадав до підніжжя Замкової гори. У 1817 р. магістрат розширив його межі, викупивши сусідні ґрунти від родин Гесів і Прухніцьких. Тоді кладовище займало 2 956 квадратних сажнів (13 450 квадратних метрів). Ця площа відповідала території майбутнього залізничного вокзалу на Підзамчі й привокзальної колії, що вела до Бродів, яку було прокладено на початку ХХ ст. [7, с. 17]. Цвинтар був місцем вічного спочинку львів'ян більше як 200 років, було споруджено чимало мистецьких гробівців з епохи ампіру і бідермаєру [9, с. 147].

У 1856 р. цвинтар на Папарівці закрили для поховань [7, с. 76], а 1868 р. магістрат віддав його північну частину під будівництво залізничної станції на Підзамчі [7, с. 17]. Закритий цвинтар почав руйнуватися, частину його надмогильних пам'ятників перенесли на Личаківське і Городоцьке кладовища [20]. Під час будівництва залізничної станції бродівської колії у 1860-х рр. було знищено

багато могил [2, с. 145]: «Воістину прикрий вигляд представляє цей цвинтар, де повідкривані могили, порозкидані кості й зігнили дошки трун переймають найбільшим жалем, бо це здебільшого останки людей убогих, яких не було навіть кому перенести. Нещасливим за життя не дано навіть після смерті мати спокій, на який заслужили собі своїм терпінням. Сумний то насправді поступ нашого віку»* [17, с. 229]. 22 жовтня 1868 р. з Жовківського цвинтаря на п'яте поле Личаківського перенесено останки та надгробний пам'ятник польського письменника, поета, літературного критика, журналіста та видавця Станіслава Яшовського (1803 — † 12.02.1842) та його дружини Вікторії († 1843) з Лангурських завдяки старанням їхніх товаришів [11, с. 91; 17, с. 230]. На Личаківський цвинтар було перенесено також могилу Якова Геровського, греко-католицького священника, професора біблійних наук у Львівському університеті, у 1841–1842 рр. його ректора [2, с. 145].

Згідно з дослідженнями Владислава Цесельського та Мечислава Опалека, найдавніший, збережений до 1889 р., надгробок папарівського цвинтаря походив з 1817 р. і належав міщанці Барбарі Каствлер [7, с. 76; 13, с. 2]. У 1924 р. історик та консерватор пам'яток Богдан Януш знайшов на покинутому цвинтарі безіменний надгробок з 1798 р. та надгробок з 1817 р. Катерини Яремкевичевої [9, с. 148]. Іван Крип'якевич подав у своїх дослідженнях, що найстарша зі збережених могил походить з 1795 р. [2, с. 145]. Найбільшу мистецьку вартість цвинтаря становили різьблені у камені гробівці Франца Кисельки († 1831), власника броварні на Підзамчі, та Йозефа Кисельки († 1829) [9, с. 148-149], виконані у стилі ампір (вірогідно, різця відомого скульптора Антонія Шімзера). Перший гробівець стояв над мурованою криптою, оздобленою різьбою амфорових урн та скульптурами ангелів [9, с. 149]. Другий був виконаний з тербовлянського пісковика й оздоблений амфорними урнами, пальмовими галузками та «всевидячим оком» [9, с. 149]. На початку ХХ ст. на Жовківському цвинтарі ще стояв надгробок українського священника Сергія Томовича з 1848 р. [2, с. 145]. Згодом кладовище було повністю зруйноване, а рештки надгробних пам'ятників використали місцеві мешканці під фундаменти для своїх будинків.

* Переклад з польської мови автора статті.

Сьогодні вже немає цвинтаря на Папарівці, василіянського монастиря та церкви Івана Богослова, які межували з ним. Монастир і церкву було знесено згідно з декретами австрійського уряду в 1802 р., а в 1809 р. — розібрано [2, с. 145]. Рештки поруйнованих пам'ятників Жовківського цвинтаря стояли на схилах Високого замку над залізничною станцією Підзамче ще в 1990-х рр., де-не-де стирчали з-під землі уламки зруйнованих надгробків колишнього цвинтаря. Останні надгробки Папарівки встиг сфотографувати Юліян Дорош. Тепер від цвинтаря майже нічого не залишилося, зберігся лише фундамент фігури Івана Хрестителя, яка стояла у цвинтарній капличці з північного боку Високого замку. Значна частина цвинтаря тепер опинилася під залізничною колією Львів — Підзамче, на ній стоять також будинки при вул. Замковій, 21 і 23, а решта території колишнього кладовища використовується як промислова зона.

Другим заміським цвинтарем Львова був **Городоцький**, заснований у другій половині XVII ст. на місці військового поховання, на полях Білогорщі (район сучасної верхньої частини вул. Городоцької, біля вул. С. Смаль-Стоцького). До білогорщівських полів давня львівська топографічна номенклатура зараховувала ґрунт від церкви Святого Юра аж до лісів села Білогорща [10, с. 10]. На кладовище вела дорога Цвинтарна [16, с. 40] (пізніше вул. Цвинтарна), що йшла на захід від пл. Юра.

Цвинтар, на думку історика Владислава Цесельського, був закладений 1682 р. [10, с. 10] під час зборів війська польського короля Яна III на допомогу обложеному турками Відню у 1683 р. Для цього за містом було призначено ґрунт площею 6 польських моргів (53 ари). Польські королівські війська стояли тут табором, формуючи свої загони для походу. Тут відбувалися військові паради т. зв. Лицарського кола до останніх днів Речі Посполитої [10, с. 10]. Згідно з актовими книгами костелу Святої Анни, тут почали ховати жовнірів через брак місця на цвинтарі при костелі. Згодом сюди в останню путь привозили незаможних львів'ян [7, с. 15].

У 1751 р. львівські отці домінікани організували на полях Білогорщі урочисту коронацію Чудотворної ікони Божої Матері. На місці урочистої події вони вирішили поставити пам'ятну колону і 29 травня 1756 р. звернулися за дозволом до магістрату [15].

Довкола цієї колони у 1787 р. почав розростатися Городоцький цвинтар [15]. Історик Францішек Яворський вважає, що цвинтар заснував австрійський уряд, а раніших поховань тут не було. Доказом цього, на думку історика, є той факт, що на планах Львова з другої половини XVIII ст. в цьому місці немає сліду цвинтаря, а колона Божої Матері стоїть самотньо, без жодного цвинтарного оточення [10, с. 17].

Пам'ятну колону Божої Матері поставлено на кошти Людвіки з Мнішків Потоцької, жінки краківського каштеляна і коронного гетьмана. У 1837 р. її відновив львівський міщанин Станіслав Бернацький [7, с. 76]. Основу пам'ятної колони формував чотиригранний кам'яний постамент із трьома сходами заввишки 12 метрів і завширшки 2,52 метра. На ньому стояла триярусна піраміда з нішами у формі таблиць, на яких було розміщено зображення святих: Матері Божої, Святого Йосифа, Святого Алоїза, Святого Луки Євангеліста, Святого Якова, Святого Вінцента і Святого Домініка. Під ними знаходився герб Потоцьких. Завершував колону позолочений верх, увінчаний бляшаною позолоченою короною, з якої пломеніла шестипроменева золота зірка [7, с. 76].

Регулярні поховання на Городоцькому цвинтарі тривали, згідно з записами у цвинтарній книзі, до 1 вересня 1875 р. [7, с. 15]. За оголошенням від 16 вересня 1876 р., магістрат зібрав усіх власників гробівців і звернувся до них із проханням до 1 вересня 1880 р. перенести поховання на інші цвинтарі коштом міста [15]. У 1880 р. було урочисто перепоховано з Городоцького цвинтаря на Личаків українських греко-католицьких митрополитів — Григорія Яхимовича († 1863) та Спиридона Литвиновича († 1869). Могилу митрополита Антона Ангеловича († 1814), незважаючи на докладні пошуки останків, знайдено не було [2, с. 131].

Похоронний кортеж, який очолювали митрополит Йосип Сембратович і єпископ Сильвестр Сембратович, вражав пишністю. За митрополитами йшли учні руської академії, вбрані у пурпурові шати. За ними несли металеву труну з останками митрополита Григорія Яхимовича, вкриту вінками. Далі йшло сім караванів, учасники процесії несли труни з останками митрополита Литвиновича, єпископа Бохенського, каноніків Ісака Ніцетаса, Івана Лотоцького, Мартина Барвінського і Петра Левицького. Караван

митрополита Антона Ангеловича йшов з порожньою труною, вкритою великими гірляндами квітів і шарфами, на яких було написано «Отець Русі» [10, с. 33].

17 травня 1908 р. президент Львова Станіслав Цюхцінський повторно оприлюднив урядовий список решти гробівців Городоцького цвинтаря для того, щоб родини померлих перенесли поховання своїх предків на інші цвинтарі впродовж року, інакше місто знімало з себе відповідальність за подальше їх існування. Відповіддю на постанову магістрату було мовчання родин померлих. На день закриття кладовища (1 вересня 1875 р.) там налічувалося ще 300 надгробків [15]. На засіданні міської ради 27 травня 1908 р. було ухвалено опублікувати опис цвинтаря, який виконав Францішек Яворський у праці «Городоцький цвинтар» (1908), яка увійшла до тому «Biblioteki Lwowskiej» [10].

Найстарші пам'ятники Городоцького цвинтаря, згідно з описами Ф. Яворського, належали Францішку Герману († 1792) — цехмайстру мильного цеху, Антонію Крістеллі († 1792) — фіскальному ад'юнкту та Василю Мацевичу († 1799) — касиру міської економії. На цвинтарі були могили відомих львівських родин: Кріммерів — від 1843 до 1873 рр., Броєрів — з 1817 і 1819 рр., Ундерків, Волінських та ін. До цікавих пам'яток належали надгробки Юрія Ехснера († 1829) і Яна Нікіша († 1837), родини Шафстендера († 1823), Матвія Квізали († 1800), Євгенія Улатовського († 1865), Юзефи Махан († 1815), Йогана Махана († 1824), Вітольда Малаховського († 1865), Маріанни Шванн († 1805) [10, с. 21-26, 30, 35]. Надгробний пам'ятник родини Маханів, у якому був похований Йоган Махан, відомий лікар, професор Львівського університету, на початку ХХ ст., після ліквідації Городоцького цвинтаря, був перенесений на Янівський. Цей надгробок у стилі ампір із фігурою плакальниці виконав у 1820-х рр., імовірно, скульптор Антоній Шімзер.

Після ліквідації Городоцького цвинтаря львівський історик та реставратор пам'яток культури Францішек Яворський радив перетворити кладовище на публічний парк і таким чином зберегти колону та вцілілі рештки давніх надгробків [9, с. 152]. На жаль, до його порад тоді не прислухалися. Перед Першою світовою війною було створено проект перебудови решток цвинтаря (у тому числі

й уцілілої колони) на невеликий відпочинковий парк для мешканців цієї околиці Львова [14, s. 154]. У 1920-х рр. існував проєкт перенесення і встановлення пам'ятної колони біля палацу архієпископа під Високим замком [9, s. 152-153], однак львівські консерватори пам'яток (Гроно консерваторів) негативно поставилися до цієї ідеї магістрату.

Водночас із проєктом перенесення пам'ятної колони львівські консерватори пам'яток з ініціативи інженера Ігнація Дрекслера, дбаючи про долю давніх надгробків Городоцького, Жовківського та Стрийського цвинтарів, запропонували магістрату перевезти їх на Личаківський цвинтар, де планувалося створити єдиний у місті своєрідний лапідаріум, відгородивши його муром з внутрішньої сторони Личаківського цвинтаря, вздовж вул. Святого Петра (тепер — вул. І. Мечникова) [9, s. 152-153]. Прикро, але й ця ідея залишилася нереалізованою.

На початку ХХ ст. Городоцький цвинтар почав занепадати. На захист старого кладовища виступала газета «Kurjer Lwowski» [15], публікуючи повідомлення про його жалюгідний стан. «Сьогодні, — писав «Kurjer Lwowski», — частина цвинтаря вже заростає сосною, молодь гуляє, спустошуючи його... Колона Матері Божої, колись — колос у стилі рококо, сьогодні повністю обдерта». Огорожу цвинтаря місцеве населення використало на опалення помешкань, злодії розікрали коштовний метал. Не випадково Францішек Яворський писав, що «найгіршими на Городоцькому цвинтарі були живі люди» [10, s. 7].

Після Першої світової війни територію Городоцького цвинтаря почали забудовувати. Вільною залишилася лише невелика ділянка, межі якої збігаються з межами скверика перед головним фасадом Палацу залізничників, та частина пл. Липневої, де тепер Привокзальний базар.

Третій замський цвинтар — **Стрийський** — виник ще в ХVІІ ст., коли померлих від різноманітних пошестей за часів польського короля Яна Казимира почали ховати за містом [7, s. 14]. Офіційно цей цвинтар заснував магістрат, згідно з імператорськими декретами Йосифа ІІ від 11 грудня 1783 та 9 вересня 1784 рр., і він був призначений для першої, Стрийської дільниці міста [5, s. 11, 12]. Для цвинтаря виділено прямокутну ділянку землі на глинистому пагорбі, яку із заходу обмежував мурований гостинець до Стрия,

а зі сходу — доплив потоку Сороки — притоки Полтви, біля первісної Стрийської рогатки. Кладовище містилося у нижній частині між вул. Стрийською, вул. Домбровського (тепер — І. Рутковича), вул. Парковою і дорогою, що йшла поза пам'ятником Яну Кілінському до бічної брами парку [5, с. 12]. Згідно з повідомленням міського синдика доктора Францішка Франка, інтабуляцію (відповідний реєстраційний запис до ґрунтових книг) виконано значно пізніше, 25 червня 1800 р. [7, с. 17].

Про давні поховання «старого» Стрийського цвинтаря немає жодної інформації. Списки померлих з того часу згоріли разом із ратушею під час бомбардування Львова 1848 р. [5, с. 12]. Згодом на місці цього кладовища постала тераса теперішнього Стрийського парку з мальовничою грабовою алеєю. З огляду на прекрасне розташування, рельєф терену та свіже повітря міська рада у 1879 р. взялася за створення Стрийського парку [5, с. 16], який тоді було збільшено за рахунок території цвинтаря аж до 47 гектарів. За непалий цвинтар увійшов до території нового парку, було впорядковано насадження, знищені надгробки ліквідовано. Через 66 років після його знесення історик Владислав Цесельський знайшов на цьому місці лише дві надгробні плити від 1807 р. та 1810 р. Тепер від цих плит не залишилося навіть сліду. Ці останні пам'ятки найстарішої частини Стрийського цвинтаря використали при будівництві зімітованої середньовічної водної напірної вежі, зведеної для Загальної крайової виставки 1894 р. та штучних руїн у Стрийському парку. Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. надгробні плити порізали на білокам'яні кронштейни для цих споруд [5, с. 16].

«Старий» Стрийський цвинтар закрили у 1823 р., тоді ж відкрили «новий» Стрийський цвинтар з правого боку, у верхній частині вул. Стрийської [18, с. 115]. Згодом він зайняв територію між сучасними вулицями Стрийською, Гвардійською і Лижв'ярською [9, с. 145-146]. Декретом від 19 лютого 1830 р. магістрат для визначних осіб дозволив будувати муровані гробівці у центрі цвинтаря [5, с. 17]. На Стрийському цвинтарі ховали померлих під час епідемії холери 1831 р. (2 622 смертельні випадки), у 1848, 1849, 1855 рр. (2 544 смертельні випадки) і пізніше. У 1873 р. водночас з холерою (412 смертельних випадків) лютувала епідемія віспи (534 смертельні випадки) та червеного тифу (100 смертельних

випадків) [5, s. 19]. Тоді Стрийський цвинтар безперервно приймав численних жертв пошестей.

4 травня 1848 р. на Стрийському кладовищі поховано Едварда Моргенбессера, — історика, поета, учасника революції 1848 р., який помер від тифу. У його пишному похороні, що став тріумфальним походом, взяло участь духовенство та мешканці Львова. Труну несли позмінно студенти, селяни, міщани, священники, емігранти, євреї і навіть жінки. Довкола труни йшли вбрані у біле й рожеве дівчатка і несли вінок з дубового листя та квітів. Поруч із ними крокувало декілька вбраних у чорне дівчат, за ними — академісти (студенти), одягнені у цісарські мундири зі збросою [5, s. 58-59].

На Стрийському кладовищі поховано також російських солдатів, які померли від голоду і хвороб під час переходу частин царської армії до Угорщини в 1848–1849 рр. [7, s. 18]. Російські попи втішали вмираючих солдатів тим, що, згідно з традицією, вони під землею повернуться до святої матінки Росії [18, s. 115]. У 1873 р. на Стрийський цвинтар перенесли останки козаків з давнього цвинтаря під Богоявленською церквою [18, s. 31]. Згодом, 7 вересня 1887 р., під час робіт при регуляції та засклепленні Полтви сюди привезли труну зі знайденими у її руслі кістками, які, на думку науковців, також походили з часів давніх облог Львова [18, s. 31].

До 1875 р. на Стрийському цвинтарі ховали значно менше померлих, ніж на інших львівських цвинтарях. Це пояснюється тим, що тут хоронили переважно убогих, сиріт та самогубців. Мешканці Львова відчували відразу до цього кладовища [5, s. 19]. Тільки після закриття Городоцького цвинтаря (1 вересня 1875 р.) на Стрийському почали ховати частіше. Через рік (26 квітня 1876 р.) міська рада прийняла ухвалу, згідно з якою до Стрийського цвинтаря почали належати парафії костелу Святої Марії Магдалини (у тому числі заклад для психічнохворих на Кульпаркові), церкви Святого Юра та частково — парафії костелу Святої Анни (Дім інвалідів і тюрма) [5, s. 20]. Щоб заохотити мешканців ховати померлих на Стрийському цвинтарі, похоронні кортежі, на відміну від тих, які прямували на Личаків, стали безкоштовними [5, s. 21]. У 1876 р. магістрат заборонив застосовувати похоронним процесіям смолоскипи через можливість виникнення пожеж, натомість було дозволено використовувати тільки воскові свічки [5, s. 22, 23].

З плином часу, коли кількість похоронів на Стрийському цвинтарі суттєво зросла, постало питання про його розширення. У 1881 р. магістрат докупив ґрунт, збільшивши площу цвинтаря до 8 гектарів, і водночас призначив його для 1-ї та 2-ї діляниць міста. Тоді на кладовищі вперше почали ховати померлих так, як у Відні і Варшаві — у спільних могилах (т. зв. комасованих). Щоб ще більшою мірою активізувати поховання на Стрийському цвинтарі, магістрат у 1882 р. дозволив ховати померлих безкоштовно з загального, цивільного, гарнізонного шпиталів, а також з філіяльного шпиталю Святої Софії [5, с. 25, 26]. Цвинтар ретельно доглядали, в цьому була немала заслуга його керівника Кароля Гольмана. У липні 1883 р. К. Гольман просив магістрат ще раз розширити цвинтар і отримав на це дозвіл [5, с. 27].

Відкриття 21 грудня 1888 р. **Янівського цвинтаря** стало початком кінця Стрийського [3, арк. 3]. Крім того, переповнений Стрийський цвинтар, закладений на глинистих ґрунтах на високому пагорбі, що спадав у бік міста, ніколи не відповідав санітарно-гігієнічним вимогам. Кладовище функціонувало до кінця 1893 р. [18, с. 115]. Після закриття Стрийського цвинтаря місто було «поділено на два цвинтарні округи: Янівський та Личаківський» [12, с. 228]. Закриття цвинтаря викликало протести родин померлих, які мали там гробівці. У відповідь на це міська рада 25 вересня 1895 р. та 9 квітня 1896 р. дозволила поховання в мурованих родинних гробівцях ще 25 років за умови, що гробівець сухий і незаповнений, а людські останки лежать у подвійній, тобто щільно запаянній металевій та дерев'яній трунах. При цьому було зазначено, що до кінця 1906 р. кожен охочий може безкоштовно перенести свій гробівець зі Стрийського цвинтаря на Янівський [5, с. 32].

Поховання на кладовищі в родинних гробівцях тривали аж до Першої світової війни. Під час цієї війни у Стрийському парку в авіакатастрофі загинув австрійський льотчик, могила якого була при палаці мистецтв* на Загальній Крайовій виставці 1894 р. [2, с. 114]. Під час російської окупації у 1915 р. тут у масових могилах знайшли вічний спочинок солдати російської армії. Зберігся також проект підземної поховальної каплиці для вояків австрійської армії, який

* Тепер тут кафедра фізкультури (плавальний басейн) Національного університету «Львівська політехніка».

виконав у 1916 р. архітектор Людвік Бальдвін Рамулт [4, арк. 17]. У листопаді 1918 р. тут поховано Українських Стрільців [2, с. 114], тлінні останки яких пізніше перенесли на Личаківський цвинтар.

На «новому» Стрийському цвинтарі найстаршим, згідно з дослідженнями Владислава Цесельського, проведеними у 1890 р., був пам'ятник з 1826 р. у вигляді низького кам'яного хреста, заглибленого у землю. На його раменах був вирізьблений напис про поховання Павла Нолянського. Інший надгробок з того часу — прямокутна колона, завершена урною, — належав Кароліні Беатріке Росбах (1813 — † 1828). До цікавих пам'яток Стрийського цвинтаря належали гробівець Ігнатія Войни герба Тромба з 1857 р., гробівець Рибаків Павла та Марії з Гіжинських, гробівець Теодора Сембратовича, пам'ятник на могилі єрусалимських пілігримів з 1878 р., пам'ятник на могилі Марії Кручинської та її родини, пам'ятник на могилі Андрія і Маріанни Конарських [5, с. 20, 35, 50]. На початку ХХ ст. із 116 пам'ятників, які нарахував на цвинтарі В. Цесельський, більшість була знищена, а 26 мурованих гробівців майже зруйновані. У 1911 р. спорожнілий гробівець на Стрийському цвинтарі став притулком банди, яка тероризувала околицю [5, с. 32-33]. У 1920-х рр., як зазначено у путівнику по Львову М. Орловича, на Стрийському цвинтарі ще існувало декілька пам'ятників у стилі ампір з першої половини ХІХ ст., однак саме кладовище, тоді необгороджене, мало жалюгідний вигляд [14, с. 135].

У 1937 р. магістрат використав частину Стрийського цвинтаря для розширення вул. Кадетської (тепер — вул. Гвардійська). На початку ХХ ст. існував також проект побудови монастиря латинських редемптористів на «новому» Стрийському цвинтарі, але початок Другої світової війни не дозволив реалізувати цей задум. Ліквідацію цвинтаря прискорили військові поховання з часів німецької окупації. Тут на спеціально відведеній ділянці ховали солдатів Вермахту, а останки цивільних осіб та офіцерів вивозили до Німеччини.

У 1940–1950 рр. на місці «нового» Стрийського цвинтаря створили Парк культури та відпочинку (тепер парк ім. Б. Хмельницького) і спорудили пам'ятники Володимиру Леніну та Йосифу Сталіну (останнього згодом замінили на Карла Маркса). Стрийський цвинтар остаточно знищено в 1970-х рр. Тоді при вході у Парк культури на місці розораних могил давнього цвинтаря постав

монумент бойової слави Збройних сил СРСР. Поруч збудували Музей військ червонопрапорного Прикарпатського військового округу. За незалежної України був намір створити в його приміщенні Музей Українського війська або визвольних змагань українського народу. На жаль, як завжди у таких випадках, забракло грошей. Приміщення музею придбав концерн «Сімекс», якому міська рада віддала у довготермінову оренду велику територію парку — ту, де колись була частина Стрийського цвинтаря. Тут у 1999 р. планували збудувати готель. Під час земляних робіт з-під ковпів екскаваторів посипалися людські кості. На вимогу громадськості, а також депутатів Львівської міськради Ю. Павліва та М. Бандрівського, будівництво на колишньому Стрийському цвинтарі було припинено.

Заміські цвинтарі, які виникли внаслідок прогресивних реформ Йосифа II й завдяки розширенню міста, отримали статус міських і були першими офіційними кладовищами у Львові, на яких хоронили людей згідно з загальноприйнятими тогочасними європейськими традиціями. Заміські цвинтарі отримали окремі спеціальні, значно більші площі, ніж середміські при сакральних будівлях, що дало можливість будувати індивідуальні надгробки, значна кількість яких упродовж кінця XVIII і XIX ст. стали відомими пам'ятками європейського сепулькрального мистецтва. З огляду на значну історико-меморіальну та культурну цінність варто було б відзначити колишні площі заміських цвинтарів хоча б пам'ятними хрестами, адже ці території відомі.

1. *Голубець М.* Історія Львова від найдавніших часів. Історичні пам'ятки старовини ; *Лепкий Л.* Львів в часах великої і визвольної війни; З. У. Н. Р.; Провідник по Львові / *Микола Голубець, Л. Л.* — Жовква : Червона Калина. Друковано в друкарні ОО. Василян у Жовкві, Р. Б. 1925. — 179 с. : 23 іл.
2. *Крип'якевич І.* Історичні проходи по Львові / *Іван Крип'якевич.* — Львів : Каменяр, 1991. — 167 с. : іл.
3. Переписка з міністерством внутрішніх справ, Львівським магістратом та ін. про відкриття Янівського цвинтаря // ДАЛО. — Ф. 146, оп. 59, спр. 230. — 102 арк.
4. Плани цвинтарів Львова // ЦДІА України у Львові. — Ф. 1, оп. 50, спр. 163. — 21 арк.

5. *Białynia-Chołodecki J.* Cmentarz Stryjski / *Józef Białynia Chołodecki.* — Lwów, 1913. — 90 s. : il.
6. *Charewiczowa Ł.* Kłęski zaraz w dawnym Lwowie / *Lucja Charewiczowa.* — Lwów, 1930. — 102 s. : il.
7. *Ciesielski W.* Pomnikowe rysy z cmentarzy Lwowskich / *Władysław Z. Ciesielski.* — Lwów : nakładem E. Kreutza, 1890. — Cz. I. — 95 s.
8. *Continuatio edictorum mandatorum et universalium Leopoli.* — Leopoli, 1784. — 258 s.
9. *Janusz B.* Zniszczone cmentarze Lwowskie / *B. Janusz* // Wiadomości konserwatorskie (Lwów). — 1925. — № 5-6. — S. 145-153.
10. *Jaworski F.* Cmentarz Gródecki we Lwowie. Z 11 rycinami w tekście / *Franciszek Jaworski.* — Lwów : nakładem t-wa miłośników przeszłości Lwowa, 1908. — 49 s. : il.
11. *Jaworski F.* Na zapomnianym cmentarzu / *Franciszek Jaworski.* — Biblioteka Lwowska. — Lwów, 1912. — T. V. — S. 86-92.
12. *Miasto Lwów w okresie samorządu 1870–1895.* — Lwów : nakładem gminy król. stół. miasta Lwowa ; z drukarni W. A. Szyjskiego, 1896. — 557 s. : il.
13. *Opatek M.* Paparówka. Zapomniane cmentarze lwowski / *Mieczysław Opatek* // Kurjer Lwowski (Lwów). — 1916. — 1 listop. (№ 545). — S. 2-3.
14. *Orłowicz M.* Ilustrowany przewodnik po Lwowie ze 102 ilustracjami i planem miasta / *dr. Mieczysław Orłowicz.* — Wydanie drugie rozszerzone. — Lwów ; Warszawa, 1925. — 273 s. : il.
15. *Rachwał S.* Cmentarz Gródecki / *S. Rachwał* // Kurier Lwowski (Lwów). — 1916. — 22 września (№ 475). — S. 4.
16. *Schneider A.* Przewodnik po mieście Lwowie / *Antoni Schneider.* — Wydanie drugie z planem miasta. — Lwów, 1875. — 80 s.
17. *Schneider A.* Wspomnienie o Stanisławie Jaszowskim / *Schneider Antoni* // Strzecha. — R. I. — Lwów : nakładem księgarni F. H. Richtera, 1868. — S. 229-231.
18. *Schniür-Peplowski S.* Obrazy z przeszłości Galicyi i Krakowa (1772–1858) / *Stanisław Schniür-Peplowski.* — Lwów, 1896. — T. II. — 332 s.
19. *Witwicki J.* Panorama Plastyczna Dawnego Lwowa / *Janusz Witwicki* // Przegląd Krajoznawczy (Lwów). — 1938. — № 6-7.
20. *Zarenicz S.* Zapomniane mogiły. (Cmentarz na Paparówce) / *S. Zarenicz* // Gazeta Lwowska (Lwów). — 1916. — № 248. — S. 4-5.